

Kształtowanie się słownictwa hydrologicznego w polszczyźnie XVII i XVIII wieku

Dorota Adamiec
IJP PAN

Źródła materiału

- Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku (skrót: e-SXVII):
 - <http://sxvii.pl/>
- Kartoteka e-SXVII:
 - <http://rcin.org.pl/dlibra/publication?id=20029&from=&dirids=1&tab=1&lp=10&Ql=>
- Elektroniczny korpus tekstów polskich XVII i XVIII w. (do 1772 r.):
 - <http://korba.ijp-pan.krakow.pl/> projekt realizowany przez IJP PAN we współpracy z IPI PAN, finansowany w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki na lata: 2013-2018 (obecnie dostępny w Pracowni Historii Języka Polskiego XVII i XVIII w. IJP PAN w Warszawie)

Geografia polska w XVII i XVIII w.

- Początki polskiej geografii sięgają prac kronikarzy, zwłaszcza Jana Długosza, którzy łączyli wiedzę historyczną i geograficzną.
- W XVII i XVIII w., wraz z rozwojem nowożytnej nauki, pojawia się potrzeba wyodrębnienia geografii jako samodzielnej dziedziny
 - opisy różnych państw i regionów, także pozaeuropejskich, relacje podróżnicze
 - rozwój kartografii
 - w 1. poł. XVIII w. geografia zostaje wprowadzona do szkół jako odrębny przedmiot nauczania

Geografia – hydrografia – hydrologia

- Historycznie wcześniej pojawił się termin hydrografia (XVIII w.), hydrologia odnotowana zostaje w słownikach XIX w. (SWil, SW) – jest to odzwierciedlenie rozwoju dziedziny wiedzy: od opisu do analizy naukowej
- Współczesne słowniki
 - albo utożsamiają zakresy tych terminów, uznając hydrologię za dział geografii (USJP)
 - albo uznają hydrologię za odrębną naukę, wyrosłą z hydrografii, która jednak obecnie jest autonomiczną dziedziną wiedzy, choć można wskazać jej część wspólną z geografią (SJPDor)

Hydrografia polska w XVIII w.

- Termin *hydrografia* i wyrazy pochodne pojawiają się w połowie XVIII wieku:
 - Danet (1745) nie używa jeszcze tego wyrazu:
 - HYDROGRAPHIE, subst. f. (Description de l'eau.) Hydrographia, ae f, [...] Aquarum descriptio, onis, f. OPISANIE wod. *DanKolaDyk II, 135.*
 - Trotz (1764) wyodrębnia dwa znaczenia:
 - Hydrograficzna nauka. 1) Schiff-Báukunst. 2) Beschreibung der Wässer um die Erd-Kugel. 1)architecture navale. 2) hydrographie; description des eaux du globe. *T III, 457.*
 - Chmielowski (1745) podaje również szeroką definicję:
 - HYDROGRAFIA. TA Scyencya do Matematyki należąca, ex vi Nominis nie co innego sonat , tylko wod opisanie: wrzeczy iest Scyencya traktuiąca o Morzach, obszerności ich, głębokości, de fluxu et refluxu, o Okrętach, y ich częściach, strukturze, formie;[...] *ChmielAteny I, 221.*
 - Bystrzonowski (1743) również wskazuje na znaczenie związane z nawigacją morską:
 - Hidrografia iest náuka o elemencie wody. Osobliwie o Nawigácii po morzu, librowaniu, windowaniu, y prowadzeniu wody z mieysca ná mieysce. *BystrzInfHydr U2v.*
 - Wyrwicz (1768) wskazuje na wewnętrzny podział dziedziny:
 - Co zawiera Geografia wzięta w powszechności? Geografią właśnie rzeczoną, abo opisanie samey tylko ziemi, y Hydrografią, abo opisanie wody. *WyrwGeog 6.*

Siedemnastowieczne wyobrażenia o obiegu wody w przyrodzie

- Sykst E., *O cieplicach we Skle ksiąg troje*, Zamość 1617.
 - Mniemanie starych Philozophow o początku wszystkich wod, y rozsądek o nim. [...] Tak tedy oni rozumieli/ iż początek y obfitość wszelákich wod/ nie zkąd inąd pochodzi/ ieno z wielkich dżdżow/ ktore pospolicie żimie/ y na początku ieśieni z obłokow pádąią. [...] Oczywiście to widziemy/ iż rzeki/ y wszelákie wody/ bárżiey wylewáią/ y więtszą obfitość wody máią temi czasy/ kiedy dżdże pádąią wielkie/ á osobliwie kiedy się rozpuszczáią śniegi/ ná początku wiosny/ gdyż śnieg y lod nic innego nie iest/ iedno wodá ze dżdżow zsiádła y zmárzła. *SykstCiepl* 6-7.
- Tylkowski W., *Uczone rozmowy...*, Warszawa 1692.
 - MOrze iest wod zebranie, w ktore rzeki wpadąią ktore też z morzá swoy początek tym sposobem máią. Wody podziemne z morzá wychodzą, ktorych we szrodku żięmie nie mnief iest niż ná żiemi, te się wyćiencząią w zaduchy aż się do mieysc żimnych y kámiennych lepiąc w krople wody obracáią, ktore się zbieráią wyptywáią y czynią krynice, á te zaś rzeki, ktore do morzá idą. *TylkRoz* 42.

Siedemnastowieczne wyobrażenia o obiegu wody w przyrodzie

- Komensky J. A. , tłum. M. Dobracki, *Orbis sensualium pictus*, Brzeg 1667.
 - VI. Wodá. Wodá wybija wynika wyskakuje , z Zrzodłá; (1) z ścieka w Potoku; (2) płynie w Rzece (3) stoi w Jezierze; (4) siecze w Strumieniu (5) Krąci się (toczy się) w Wirze; (6) czyni Bagniská. Rzeká ma Brzegi. (8) Morze czyni Bezegi [!], (9) Zatoki, (10) Gory nad Morskie, (11) Wyspy, (12) Poł=Wyspy, (13) Między=Ziemie, (14) Miedzy=Morze; (15) á ma Skąły. (16). *KomDobrOrb* 19-21.

Przykład analizy

- RZEKA –znaczenie podstawowe
 - Strugá/ v. Potok 1. Strumień/ Rzeká. *Kn 1077*.
 - Z páry rodzi się krynicá, z wielu krynic powstaie rzeká. *TylkRoz 43*.
 - Krynica [...] 2) wody podziemne z morza wychodzą, ktore się zbieraią i krynice czynią; z wielu krynic powstaie rzeka. *T III, 660*.
 - W jezierce woda stoi, rzeka zawsze bieży. *SzymSiel 47*.
 - Co iest rzeka? Jest woda korytem biejąca [!], y w biegu nieustaiąca poki nie złączy się z drugą rzeką, abo z morzem. *WyrwGeog 15*.

Przykład analizy

- RZEKA – przymiotniki charakteryzujące
 - Bystra, błotnista, porywcza, niepołamowana, niezbrodzona, grzęzka, mętna, czysta, pienista, cicha, przezroczysta, prędko bieżąca, leniwa, miętka 'płytki', kamienista, bezdenna, głęboka
 - Pławna, spustna, spławowa, żeglowna

Przykład analizy

- RZEKA –znaczenia przenośne
 - Mizerna reputacyi nászey stráta, nie oczami, ále **rzekami łez** optákana [...]. *DanOstSwada V, 8.*
 - **Rzeką** rzewnych **łez** po morzu cię gonię [...]. *PotSyl 43.*
 - Tę insułę [Sycylię] zawsze trwoży ogniem gorá słáwna Etna, ktora w roku 1669. wyláá z siebie **ognistą rzekę** ná pułmile nászey szeroką, á ná 6. łokci głęboką. *BystrzInfGeogr F3.*
 - Lawa, albo **rzeka ognista** dwoma korytami z Etny płynęła[...] Piasek czarny o 20 mil wyrzucony wszystkie zboża zniszczył. *BohJProg II, 229.*
 - A w piekle **rzek siarcistych** pałaią płomienie. *KodKon 104.*

Rywalizacja leksemów

- GĘBA – UJŚCIE

- Gęba rzeki. *T III, 369.*
- Idzie przez te kraie rzeká Aluárádo/ która potym wpada w morze trzemá gębámi. *BotłęczRel I, 284.*
- Tá rzeká która wielkością spor ma z Márágnone/ wpada w morze iedną gębą szeroką ná 40. mil Fráncuskich. *BotłęczRel I, 302.*
- Uście gór/ rzek/ dzbaná/ Ostium fluminis [...]. *Kn 1201.*
- Wystawuię tesz trzecią sztukę Fortece na przeciwney stronie karty na rozlaniu rzeki, albo w usciu rzeki w rzekę drugą, albo w morze etc. *NarArch 90.*
- [...] nad tą rzeką koło uscia mieszkaią Niemcy Olendrzy po ostrowach, y Gorkach na kształt Zuław Gdanskich [...]. *DrobTuszInf 18.*

Rywalizacja leksemów

- ŁOŻE – KORYTO

- łoże rzeki/ rów którym płynie. Tok [...] Alueus. *Kn 371*.
- Rzeki bystrości nabywają z wielkości pochodzistości łoża. *SolArch 136*.
- łoże [...] 8) łoże rzeki którym płynie. *T III, 759*.
- I tak gornieyszy iest Kraków nad Sandomierz, Sandomierz nad Toruń, Toruń nad Gdańsk którą kráioiw spadzistość korytem swoim okázuie Wisła. *BystrzInfHydr X2*.
- Coż iest Rzeka. Iest woda z wielu strumyków zebraná, i obszernym mniefy więcey płynąca korytem. *GiocyZiem 149*.
- LIT [...] łoże rzeki, Kanał, row koryto którym płynie. *DanKolaDyk II, 207*.

Pławny, spustny, spławowy, żeglowny

- Cztery synonimiczne przymiotniki `taki, po którym można płynąć łodzią` obecne w materiale z epoki.
- W trakcie rozwoju języka do współczesności uległy istotnym zmianom semantycznym:
 - **Pławny** - współcześnie jedynie w znaczeniu `ułatwiający pływanie`: pęcherz pławny, błona pławna
 - **Spustny** – ostatni słownik, który notuje to SJPDor z kwalifikatorem *dawny*
 - **Spławowy** – nienotowany przez słowniki indywidualizm autora z XVII w.
 - **Żeglowny** – współcześnie ten przymiotnik realizuje znaczenie `taki, po którym można płynąć łodzią`
- Pojawił się również nienotowany w polszczyźnie XVII i XVIII wieku synonim: **spławny**.

Powstawanie terminów

- MIĘDZYMORZE

- **Między-morze** ziemié plác wąski miédzy dwoiem morzem. Isthmos [...]. *Kn 402.*
- **Miedzymorze** Panama náyokazalsze ze wszystkich, á w samym śrzodku Amerykę łączące [...]. *GiocyZiem 189.*

- MIĘDZYRZECZE

- **Miedzyrzecze**. Land zwischen zwen Flússen. pais fitué entre deux fleuves. *T III, 819.*
- Mezopotamia z Greckiego sonat niby **Międzyrzecze**, że miédzy Eufratem y Tygrem leży rzekami. *ChmielAteny II, 514.*

- MIĘDZYZIEMIE, MIĘDZYZIEMNY

- **Między=ziemie**. *KomDobrOrb 21.*
- Oprócz tych są inne **międzyziemne morza**, ktore naprzod ciasnym kanałem z Oceanu wypływaią, á potym szeroko się rozlawszy rózne państwa oblewaią. *BystrzInfGeogr D 1.*
- Tego dnia Halli basza z imprezy się onej wrócił morskiej, dobywszy szturmem Manfredony na **Morzu Międzyziemnym**, pod władzą hiszpańską, z nieoplakaną nigdy szkodą chrześcijańską. *TwarSlegK 212.*

Podsumowanie

- Analiza materiału językowego umożliwia badanie różnych płaszczyzn funkcjonowania słownictwa hydrologicznego:
 - Wykorzystanie wyrazów należących do języka ogólnego
 - Precyzowanie znaczeń w wyniku współzawodnictwa leksemów o zbieżnych zakresach znaczeniowych
 - Kryształizacja zasobu słownictwa o charakterze terminologicznym

Dziękuję za uwagę

